

A szóeleji és a szóbelseji labiális mássalhangzók delabializáló hatása az őspermben^{1, 2}

Az alábbiakban 11 permi megfelelő(ke)t tartalmazó egyeztetést tárgyalunk hangtani szempontból. A kérdéses permi szavak jelentésánál fogás-talanul illenek az ajánlott rokon nyelvi adatokhoz, hangtani tekintetben viszont abban térnek el tőlük, hogy a többi nyelv alapján feltehető veláris labiális magánhangzónak a permi nyelvekben palatális illabiális magánhangzó felel meg. Emiatt az etimológiai irodalomban a permi szavakat nem egy kutató csak fenntartással sorolta az adott etimológia tagjai közé. Nemegyszer ez a hangtani szabálytalanság teljes elutasítást eredményezett. A jelen dolgozatban erre a szabályosnak mondható hangtani diszkrepanciára próbálunk feleletet találni.

*

1. Zürj. Sz. V P *bed*, Ud. AV *bed*, KP *bed* 'Stock, Stab', ? V *pod*: *kapusta-p*. 'Kohlstrunk, Kohlstengel' | votj. Sz. *bodj*, K *bodē* 'Stock, Stab'; Stengel, Halm, Rohr (der Pflanzen)', G *bodē* 'Pfahl, Stock', Sz. J *puđ* 'Stengel niedriger Pflanzen', (Wichm.: FUF 14:82) MU G *puđ* 'Strauch (MU), Stiel (G)'.
~ finn *ponsi* (Gen. *ponnen*) 'knopp i ändan på skaft, skaftända, skaft; styrka, kraft; Knopf am Ende des Stiels, das Ende des Stiels, Griff, Kraft, *lusikan ponsi* 'scapus cochlearis' | mord. (Paas.: FUF 6:120) M *ponda* 'Körper, Leib' | cser. KH *pañdē*, U *pondo* 'Stock, Stab'; (Wichm.: FUF 14:82) Strauch, Pflanzenstengel', B *wondo* 'Stauede, Stengel'. — *ponte 'Stock, Stab, Stiel, Schaft, Stengel' FP.

A zürj. *pod* idetartozása bizonytalan, mivel ez talán a zürj. Sz. *pod* 'Schlittenfessel', Sz. *poda* 'Fußgänger', V *poden* 'zu Fuß' szóval azonos. A votj. *puđ* és esetleg a zürj. *pod* a FP *ponte szabályos folytatója, míg a zürj. *bed*, *bed* ~ votj. *bodj* FP *po > PP *pe* (> *be > zürj. *be*, votj. *bo*-) delabializáció útján keletkezett.

A mordvin szó jelentéséhez vö. finn *varsi* 'Stiel, Schaft, Griff, Stengel' ~ 'Rumpf, Gestalt', *varvalo* 'Rumpf, Körper'. A cseremisiz és votják 'Strauch, Stauede' jelentésre vonatkozóan vö. ném. *Stock* 'Stock, Stab, Schaft, Stiel' ~ 'Strauch, Busch, Stauede' (Grimm, Deutsches Wörterbuch).

¹ Elhangzott Gerhard Ganschow 60. születésnapja alkalmából rendezett szimpozionon Münchenben 1983. december 21-én.

² Az etimológiák — az 1., 4., 6., 9. és 11. számú egyeztetések permi megfelelői kivételével — a MTA Nyelvtudományi Intézetében készülő Uráli Etimológiai Szótár (Uralisches Etymologisches Wörterbuch) kéziratosa alapján alapulnak.

2. Z ü r j. Sz. V P *dera*, Lu. *dera* '(grobe) Leinwand', KP *dó-ra* 'Leinwand', Sz. *derem* 'Hemd' | v o t j. Sz., (Wichm.) G *dera*, K *díra* 'Leinwand', Sz. K, (Wichm.) G *derem* 'Hemd'.

~ c s e r. KH *tāyâr*, U *tuwâr*, B *tuwur* 'Hemd'. — *tokz-rz vagy *tokrz 'Leinwand' FP.

A *rz vagy névszóképző, vagy pedig a tőhöz tartozik; az előbbi esetben a FP korban járulhatott a tőhöz.

3. Z ü r j. Sz. V *led-* 'auflegen, bepacken, beladen, aufladen, zulegen, hinlegen (V), hineinschieben (Brote in den Ofen); hinauswerfen (Gegenstände von einer Stelle an eine andere; ausschöpfen (Sz.)', KP *lud-* 'наливать, насыпать' | v o t j. (Wied.) *ledi-* 'schöpfen, ausschöpfen', (URSz.) *ledi-* 'терebить, готовить шерсть для шерстобитки; отбавлять'.

~ f i n n *luo-* 'erschaffen; bestimmen; abwerfen, fällen, aufwerfen, auswerfen, ausschöpfen'; é s z t *loo-*, *luu-* 'schaffen, erzeugen, gebären; anfangen (Gewebe, Strickerei)' | l a p p L *lāgñi-* '(einmal) heben, (einen Topf vom Feuer) herunternehmen, abheben', K (1337) A *loññi-* 'heben', Kld. *loñne-* 'sich heben, auffliegen' | m o r d. E M *lije-*: *kotf* (*kotst*) l. 'ein Gewebe aufziehen' (*kotf* 'Gewebe, Leinwand'), *kař* l. 'den ersten Entwurf zu einem Bastschuh machen' (*kař* 'Bastschuh') | c s e r. KH *loŋya-*, U *loŋa-* 'wannen, worfeln (Hansamen u. Beeren KH, Getreide U); den Kopf zurückwerfen (KH)', B *loŋa-* 'in einem Troge gestampfte Hirsengraupen schwingen' | ? v o g. (Kann., közli Liim.: FUF 31: 111) AK *loŋxəj-*: *kəñ-l.* 'zu früh gebären (von der Frau)' | m. *lóg-* 'herabhängen'; baumeln', *lobál-* 'schwenken, schwingen, hin und her bewegen', *lódít-* 'schmeißen, werfen; bewegen, in Bewegung setzen'. — **loŋe-* 'werfen, wegschieben' FU.

A permi nyelvek közül a delabializáció csak a votjában ment végbe: FU *o > PP *ä (> votj. *e*, *e*). A zürj. *e*, KP *ü* (< PP *ö) a FU *o-nak szabályosan felel meg.

4. Z ü r j. Lu. Ud. I *meg* 'Flußkrümmung (Lu. Ud.); Halbinsel mit Wiese am See (I)', KP *meg* 'извилина реки' | v o t j. Sz. *mog* 'ein hinter mir od. beiseite liegender Ort', (URSz.) *mog* 'тупик, предел; окольная дорога'.

~ l a p p N *moag'ge* 'bent object, a small person with bandy-legs', L *mähkkē* 'Biegung (eines Weges), Bucht eines Seils; Bucht eines Strand; Ziel, Ort, wohin man kommen will', K (1950) T *mohke* 'Biegung, Krümmung' | ?[osztj. (511) V *māyəl* 'Kreis, Bucht im Fluß', DN *māxət* 'Kreis, Rundung; im Kreis gehender, gewundener Weg; Biegung (eines Flusses); Umgebung', (DEWO 906) V *moγəl-* 'sich herumdrehen' | v o g. (Kann. kézír.) AK *mült* *mült-*: *mült mültäləm*, P *mült-*: *mültəym*, FL *muwəl muwəltaxt-*: *muwəl muwəltaxtəym* 'кругом объеду', (MSz.) É *mūyəl*, *moγəl* 'körül; rings herum']. — *moŋa (*moŋka) 'Biegung, Krümmung, Kreis' FP, ? FU.

Az obi-ugor szavak idetartozása bizonytalan, mivel a permi és a lapp megfelelők *ŋk-ra, az obi-ugorok viszont *ŋ-re utalnak. Vö. mégis zürj. *šiger* 'Dachstuhl' ~ votj. *šig* 'Dachboden' (*ŋk) ~ osztj. V *šigi*: *likar s.* 'Vorderteil des Schlittens' (*ŋ).

5. Z ü r j. Sz. *pel-* 'Teil': *kik pelə jukni* 'in zwei Teile teilen', P *peld-* 'losgehen, sich lösen, abspringen, abgespaltet werden', KP *pe'ldi-* 'отщепиться (о лучине, щепке)' | v o t j. Sz. *pil-* 'zerspalten, zerhauen, zertrennen', (Wichm.) G *pil'i-* 'zerhauen, spalten'.

~ l a p p N *bođ'di-* 'take to pieces, undo; separate from, cut or tear loose, away', L *pāddi-* 'ein geschlachtetes Stück Vieh zerlegen, zerstückeln, in mehrere Teile teilen' | v o g. (WV 178) TJ P *pol*, AK *pal*, (VNGy. 2: 685) É *pol* 'Span' | ? m. *fáj-* 'weh tun, schmerzen'. — **pod's* 'Span; spalten, splintern' FU.

A delabializáció csak a zürjénben történt meg: FU *o > PP *e. A votjákban FU *o > PP *u, majd sporadikus PP *u > *i*(*i*) változás ment végbe; a Sz. *pil-* alakban *i > *i* palatalizáció történt a szóbelseji *l* hatására.

A FU 'spalten' → m. 'weh tun, schmerzen' jelentésviszonyra vonatkozóan vö. finn *särke-* 'zerbrechen, zerschlagen' ~ 'Schmerz erregen, schmerzen', m. *szaggat-* 'reißen, zerreißen' ~ *szaggat a fejem | a lábam* 'es schneidet mir in den Kopf / in die Beine'.

6. Z ü r j. Sz. V *peris*, P *peris* 'alt, altersschwach, hinfällig', KP *pó-ris* 'alt, altersschwach; Alter' | v o t j. Sz. K, (Wichm.) G *peres* 'alt (Sz. K G); Ahn (Sz. K)'.

~ l a p p N *boares -rras-* 'old', L *pārēs* 'alt', K (1607) T *piō, res*, Kld. *puō, res*, Not. *puā, res*. — **por's* 'alt' FP.

7. Z ü r j. Sz. V *seter*, P *seter* 'Johannisbeere, Johannisbeerstrauch', KP *se-ter* 'Johannisbeere; Ribes, | v o t j. Sz. K *suter* 'Johannisbeere, Krausbeere'.

~ c s e r. KH *šaptār*, U *šoptār*, (Beke: FUF 22: 99) M B *šoptār* 'Johannisbeere'. — *sapt's-r's* (**sopt's-r's*) 'Johannisbeere; Ribes' FP.

A delabializáció csak a zürjénben ment végbe: FP *a > korai PP *o > késői PP *e vagy FP *o > PP *e. A votjákban szabályos FP *a vagy *o > PP *u (> votj. *u*) hangváltozással kell számolnunk.

8. Z ü r j. Ud. *šepis* 'Sack', AV *šepis* 'мешок' | v o t j. G *šepis*, K *šepās* 'lederner Sack, Ranzen'.

~ c s e r. (Ramst.) KH *šuwōš* 'Blasebalg, lederner Sack, Schlauch, Stiefelstulpe', B *šuwōš* 'Lederbeutel'. — **šopp's-s* 'Sack' FP.

9. Z ü r j. (Lytkin, Drevnperm. 124) ózürj. *ver* 'pač', Vm. *ver*: *ver čeri* 'cameц рыбы', Sz. Lu. *pi-ver* 'Bruder des Mannes', Ud. *veres, veres* 'Ehemann, Gatte' | v o t j. Sz. *var*, G *war* 'Sklave, Diener, Knecht'.

~ f i n n *orja* 'Sklave, Sklavin'; é s z t *ori* (Gen. *orja*) 'Sklave, Frohnarbeiter' | ? l a p p N *oar'je -rj-* 1. '(as the first part of compounds) who, which, is found in or belongs to the southwest', 2. '(as a separate word) southwest, west', L *ärjel* 'Leute von Süden', K (1845) T *viørje (oa)* 'Norden', A *orjal* 'Nordwest' | m o r d. E *urē*, M *urä* 'Sklave; Lohndiener (bes. bei einer Standespersion)', E *urēnde-* 'mühsame Arbeit verrichten'. — *orja 'Sklave' FP.

< ? (korai) ósárja: óind. *arīh* 'Fremder, Fremdling', *aryáh* 'Herr, gastlicher Herr, *áryah* 'Hauzherr', av. *ariyō*, *ariya-* 'arisch', perzsa *ērān* (< *aryānām) 'das Land der Arier, Iran'.

A permiben FP *orja > PP *or > *ur (*ur) hangváltozás történt. Ennek a votj. *var*, *war* szabályos folytatója, a zürjénben viszont *ur (*ur) > *ver* delabializáció ment végbe.

10. Z ü r j. Sz. V I P *verd-* 'ernähen, speisen, füttern (Leute, Tiere)', KP *verd-* 'nähren, füttern, speisen, (I auch) gebären' | v o t j. Sz. K *vord-* 'aufziehen, erziehen, ernähen; gebären', (Wichm.) G *vordi-* 'aufziehen, schützen; wachsen lassen, erziehen'.

~ c s e r. KH *urde-*, JU *wurde-* 'halten, unterhalten, ernähen, pflegen, erziehen'. — **wor3-nt3-* (**wort3-*) 'ernähen, aufziehen' FP.

< ?? iran. : vö. óind. *várdhati* 'vermehrt, vergrößert, kräftigt', av. *var3d-* 'augere', *var3zda-* 'groß', *var3d-* 'Mehrunq', pehl. *wáldan*, perzsa *báldan* 'wachsen'.

11. Z ü r j. Sz. V P *vežer*, I *vežer* 'Verstand, Vernunft, Urteilsqraft, (Sz. V auch) Gedächtnis', KP *vižer* 'Verstand'.

~ m o r d. E *važov* 'verständnis, klug' | ?[osztj. (96) Kaz. Ni. *oš*, O *oš* 'Gedächtnis (Kaz. Ni. O), Verstand (Kaz. Ni.), Fähigkeit, Geschick, Erinnerung (Kaz.)' | v o g. (MTr.) *áš*: T *áš-sáiti* 'sein Verstand', (Kann.—Liim., közli Stein., DEWO 8) KK *ast*, P *ošta*, Szó. *ost* 'wach (sein)', Szó. *os* 'Verstand']. — *wač3, (amennyiben az obi-ugor szavak nem tartoznak ide) *waš3 'Verstand, Gedächtnis, Erinnerung' FP, ? FU.

A zürjénben FP (? FU) *a > korai őspenni *q vagy *o > (delabializáció útján) *e > *e*, *i* hangváltozás történt. Az obi-ugor szavak csak akkor vonhatók ide, ha bennük szókezdő *w enyészett el.

Hangtörténeti következtetések

1. A fent közölt etimológiák konzonantizmusára az jellemző, hogy szókezdeten vagy szó belsejében labiális mássalhangzót tartalmaznak. Szókezdő helyzetben: *p (1, 5, 6), *w (10, 11), *m (4). Ide sorolandó a 9. számú etimológia is, melyben FP szókezdő *o teendő fel, mely magánhangzó előtt azonban az őspenniben protétikus *w (*u) keletkezett: *wqr (*uqr). Szóbelseji helyzetben: *p* (7, 8). Egy-egy esetben szóközépi *k (2), illetőleg *ŋ (3) van, mely mássalhangzók a permi nyelvekben gyakran labiális magánhangzók mellett fordulnak elő. A *k* és *ŋ* mássalhangzónak több nyelvben labializáló hatása van.

2. A rokon nyelvi megfelelők alapján első szótagi magánhangzóul az esetek többségében FU, illetőleg FP *o tehető fel. Egy etimológiában (11) FP, ?FU *a rekonstruálandó, mely a korai őspenniben *q-vá vagy *o-vá lett. Egy esetben (7) a FP magánhangzó egyértelműen nem állapítható meg: *a, esetleg *o. Amennyiben az eredeti magánhangzó *a volt, akkor ebből a korai őspenniben *q vagy *o fejlődött.

3. A rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint felteendő FU vagy FP *o, illetőleg korai őspenni *q vagy *o (< eredeti *a) magánhangzónak a permi nyelvekben illabiális magánhangzó felel meg. Ennek a szabálytalanságnak az a magyarázata, hogy a szóeleji vagy szóbelseji labiális mássalhangzó hatására az őspenniben — egy-két esetben a késői őspenniben — delabializáció történt. Az ily módon keletkezett illabiális magánhangzó kilenc esetben PP *e, egy esetben PP *e (11) volt, mely a zürjénben általában megmaradt, a votjában pedig a labiális mássalhangzó-környezet hatására némelykor *o*-vá labializálódott. Az eredeti *o-ból delabializálódott *e egy-két esetben (2, 6) a rá következő *r* hatására nyiltabbá vált: *e > *ä > zürj. *e*, votj. *e*. Egy példában a FU *o-ból PP *ä (> votj. *e*, *e*) keletkezett (3). A *po-*, *wo-*, *mo-*

szekvenciák esetében — tehát labiális mássalhangzók után — a magánhangzó labializáltsága nem olyan pregnáns, mint nem labiális mássalhangzók után. Ez a fonetikai tényező is közrejátszhatott a magánhangzó delabializálódásában, ill. disszimilációjában.³

4. Az eredeti *o*-nak a delabializálódása a permi nyelvekben sporadikus hangváltozás: egyrészt a FU, illetőleg FP **o* csak egészen ritkán vált illabialis magánhangzóvá (e hangnak PP **o* és **u* a szabályszerű folytatója), másrészt a delabializáció több esetben csak az egyik permi nyelvben ment végbe: 3 (votják), 5 (zürjén), 7 (zürjén), 9 (zürjén).

Az itt tárgyalt delabializációval rokon jelenség az, amikor a megelőző **u* (**w*) hatására az őspermi **o* a votjákban *a*-vá delabializálódik: **o*- > **uo*- (**wo*-) > votj. *wa*-, **ko*- > **kuo*- (**kwo*-) > votj. *kwa*- (vö. E. Itkonen: FUF 31: 280 kk.). A vogulban a **k* után álló labiális magánhangzó a *k*-t labializálta, maga pedig delabializálódott: ősvog. **kō*- > ÉVag. *k_oa*-, AL KL *k_oa*-, ősvog. **kū* > K Ny. É **k_oǝ*- > K KL stb. *k_oǝ*-, É *k_oo*- > *ko*- stb.; ugyanígy ősvog. **ǎηk*- > **ǎηk_o*- > K ÉVag. DVag. KL *ǎηk_o*- stb. (Steinitz, WogVok. 252 kk., 277 kk., 279 kk.). Hasonló folyamat játszódott le az osztjákban is: itt a labiális magánhangzó után álló őssztj. **γ* labializálódott (*γ_o*) s egyúttal a labiális magánhangzó delabializálódott (vö. Steinitz, OstjVok. 116 kk.).

RÉDEI KÁROLY

Die delabialisierende Wirkung der anlautenden und inlautenden labialen Konsonanten im Urpermischen

von KÁROLY RÉDEI

Im Aufsatz werden elf, auch permische Glieder enthaltende Etymologien in lautgeschichtlicher Hinsicht untersucht. Für diese Wörter ist es charakteristisch, daß die rekonstruierbaren FU oder FP Grundformen einen anlautenden oder inlautenden labialen Konsonanten (*m*, *p*, *w*) haben und der Vokal der ersten Silbe im allgemeinen *o* oder aus einem **a* entstandenes *o* ist. (Als labialisierende Konsonanten gelten auch **k* und **η*, bei ihnen stehen nämlich häufig labiale Vokale in vielen finnisch-ugrischen Sprachen.) Bei diesen Wörtern ist im Urpermischen folgender Prozeß vor sich gegangen: neben dem labialen Konsonanten hat sich der ursprüngliche labiale Vokal in einen palatale illabialen Vokal (**e* oder **ä*) gewandelt.

³ A természetesnek tűnő *o* > *e* hangváltozás azért nem volt lehetséges, mivel ilyen fonéma az őspermiben még nem volt: zürj. *e* < **ō*, **o*, **ā*, votj. *e* < **o* ritkábban **ā*.